

MAKSIMAALSUSE JA MINIMAALSUSE VÄLJENDAMISEST EESTI PÜSIÜHENDITES¹

Helle Metslang

1. KVANTITEEDIÄÄRMUSTE VÄLJENDAMINE GRAMMATIKA JA LESIKA VAHENDITEGA

1.1. Omaduse, protsessi jms. intensiivsuse maksimum ja miinimum

Maksimaalsus ja minimaalsus, maailmapildis võrdväärsena tunduvad polaarsused, pole keeles leidnud kaugeltki võrdset väljarendamist. Rohkesti nii leksikaalseid kui ka grammatilisi vahendeid on kujunenud maksimaalsuse, suurima kvantumi väljendamiseks, minimaalsusele aga pöörab keel minimaalset tähelepanu.

Maksimumidega puutume kokku ennekõike ülivõrrete puhul. Adjektiivide relatiivse gradatsiooni korral väljendab superlatiiv (*kõige vanem, vanim*) omaduse intensiivsuse maksimumi mingi piiritletud objektiklassi sees (1a), (1b). Nii-öelda üldkehtivat intensiivsusmaksimumi väljendab absoluutne superlatiiv: *väga vana, täiesti terve*² (2).

(1a) Mari on kolmest õest *kõige vanem / vanim*.

(1b) Ajalehes ilmus artikkel maailma *vanimast* inimesest.

(2) Vanavanaema on juba *väga vana, aga täiesti terve*.

Absoluutset superlatiivsust võib aga ka kujundlikus sõnastuses väljendada (3). Relatiivse superlatiivsuse jaoks samalaadseid fraseoloogilisi väljendusviise ei tundu olevat.³

(3) Vanavanaema on juba *muldvana, aga terve kui purikas*.

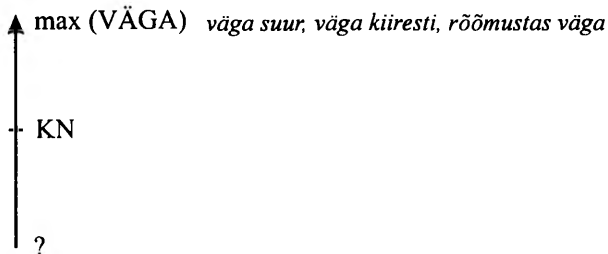
¹ Artikkel põhineb XXIV keeleteaduse päevaldel Joensuu (28.–29.5.1997) peetud ettekandel "Minimaalsuus ja maksimaalsuus virolaisissa sanonnoissa"

² Adjektiivide gradatsiooni süstemaatilise käsitluse on esitanud M. Erelt, kes omakorda toetub E. Sapiri, A. Noreeni ja A. Rauni ideedele (vt. Erelt 1986: 73–117).

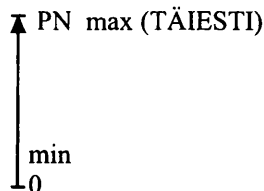
³ Relatiivse superlatiivsuse piltlikku väljendamist esineb siiski folkloori lühivormides, nt. pilaküsimused nagu *Mis on maailma kõige suurem aeglus?* (vastus: *Kui tigu kurvis pidurdab*), *Mis on maailma kõige suurem laiskus?* (*Kui sul on külm, aga sa ei viitsi lõdiseda*.) (Kalmre 1996: 52).

Nii pakubki M. Ereli adjektiivide **absoluutse superlatiivi** käsitus (Erelt 1986: 111–117) sobivat lähtekohta ka fraseoloogias avalduvate kvantitatiivsete äärmuste vaatlemiseks. Ereli järgi jaguneb absoluutne superlatiiv kaheks alaliigiks vastavalt sellele, kas intensiivsuse määra võrreldakse implitsiitselt mingi **keskmise normiga (KN)** või **piirnormiga (PN)**. Keskmisest normist oluliselt suuremat intensiivsust väljendavad ühendid nagu *väga vana, eriti vastik, tohutu suur*. Analoogiliselt võib väljendada suurt intensiivsust ka adverbide ja verbide juures (*väga kaua/kiiresti, armastab/rõõmustab/hindab väga*). Piirnormi puhul on maksimummääraks piirnormi saavutamine, intensiivsuse totaalsus: *täiesti terve, absoluutselt tarbetu*. Analoogilist maksimumiväljendust kohtab siingi ka adverbide ja verbide juures (*täiesti veatult, usun täiesti*). Esimest alaliiki võiks nimetada VÄGA-superlatiiviks, teist TÄIESTI-superlatiiviks.⁴ (Vt. joon. 1, 2.)

Joonis 1. VÄGA-superlatiiv

Joonis 2. TÄIESTI-superlatiiv

⁴ Mõlemad adverbid, nii *väga* kui *täiesti*, on lisatähendusteta kvantitatiivsuse markerid ja tunduvad kasutusvõimalustelt niisama üldised nagu relatiivse superlatiivi partikkel *kõige*. Eriti *väga* on kasutuses sage ja piiranguteta, sobides kõikvõimalike adjektiividega, aga ka adverbide ja verbidega (*väga hea, väga kiiresti, meeldib väga*). Eesti väljendeid soome keelde tõlkides tuleb kasutada erinevaid adverbide: *erittäin hyvä, hyvin nopeasti, miellyttää paljon*. Nii võib väita, et *väga* on kas grammatikaliseerumas või grammatikaliseerunud absoluutse superlatiivi markeriks.

Intensiivsusemaksimumi keskmise normi suhtes ehk VÄGA-superlatiivsust väljendavad mitmed vormivahendid (Erelt 1986: 112–114, Erelt ja Puntila 1992, Metslang 1984): augmentatiivid (*väga/tohutu/hirmus suur/igav; väga/tohutu/hirmus kiiresti; rõõmustas väga/kangesti*), hüüdlause (*Küll ta on suur! Oli see vast igav film! Kuidas ta rõõmustas!*), prefiksoidid (*hiiglasuur, hiiglapikk, imeilus, imehea*), reduplikatsioon (*suur-suur mees, kallimast kallim, hullem kui hull*). Keskmist normi võib ületada palju, aga ka eriti palju; siin ei tule mingit piiri ette, nool joonisel 1 võib tõusta kui tahes kõrgele ja maksimumi võib omakorda n-ö. edasi astendada: *väga-väga suur, suurimatest suurim*.

Seevastu joonisel 2 skematiseeritud TÄIESTI-superlatiivsuse seisneb piirnormi ehk maksimumpunkti saavutamises. TÄIESTI-superlatiivsust väljendavad näiteks augmentatiivid (*täiesti täis/tühi/haige, absoluutselt terve, täiesti ootamatult, ebaõnnestus täielikult*) ja prefiksoidid (*puruhaige, puruloll, püstihull*).

Erinevalt maksimumist pole **miinimumi** väljendamiseks mingeid laialt levinud võtteid välja kujunenud. Seetõttu on küsimus intensiivsusemiinimumist pigem tunnetuslik kui lingvistiline: ei VÄGA- ega TÄIESTI-gradatsiooni suhtes pole seegi õieti selge, mida miinimumiks pidada. Nagu jooniselt 1 näha, võiks keskmist normi arvestavat intensiivsusskaalat nagu üles, nii ka allapoole lõpmatult pikendada.⁵ (Samas aga peaks siingi olema tegemist lähenemisega nullmäärale ja mitte kaugemale.) Omaduse väikest määra KN suhtes väljendatakse detraktiivide (Erelt 1986: 116) abil (*veidi igav, natuke valus, ivake haige, igavavõitu*). Kas see määr on väike või väga väike, on ilmselt eraldi leksikaalsemantiline küsimus (vrd. nt. *Kurk on vähe valus / natuke valus / terake valus / valusavõitu*). Intensiivsuse miinimumi võib väljendada näiteks detraktiivi superlatiiviga (*hästi natuke valus* või *hästi-hästi natuke valus*; aga *hästi-hästi veidi igav*). Intensiivsuse korral PN suhtes (joonis 2) tekib küsimus, kas pidada miinimumiks nullmäära või nullilähedast määra. Omaduse nullmäära võib väljendada vastasomaduse totaalsuse kaudu, seega antonüümi superlatiiviga: *täiesti tühi* 'MIN (täis)', *täiesti täis* 'MIN (tühi)', *täiesti haige* 'MIN (terve)', *täiesti terve* 'MIN (haige)' jne. Omaduse nullilähedast määra saab väljendada vastasomaduse

⁵ Kooligeomeetria meenutades: VÄGA-skaala on sirge (otspunktid puuduvad), TÄIESTI-skaala aga lõik (2 otspunktiga).

mittetäielikkuse kaudu: *peaaegu tühi* 'MIN (täis)', *peaaegu terve* 'MIN (haige)' jne.

1.2. Referentide / referendi määr

Lisaks referente iseloomustavate omaduste, protsesside jms. intensiivsusele võib kvantitatiivselt iseloomustada ka referente endid. Referentide määra nii KN kui PN suhtes väljendatakse peamiselt kvantorsõnade abil. Maksimummäär KN suhtes avaldub väljendeis nagu *väga palju maju/inimesi/raha*. Maksimummäära PN suhtes väljendavad totalitiivid (vt. Leino 1993: 250–253) nagu *kõik, kogu, täis, mõlemad (kõik sõbrad, kogu perekond, mõlemad abikaasad, kogu söök)*.

(4) Ta sööb *kõike*.

(5) Ta sööb *kõiki toite*.

(6) Sünnipäevale tulid *kõik sõbrad*.

Kui omaduste jms. miinimumi väljendamine kuigivõrd välja kujunenud ei ole, siis referentide määra miinimume võib keeles leida. Neid väljendatakse eitavates ühendite nagu *mitte ükski/ainuski/keegi/kumbki/miski/kuskil/kunagi/iialgi* abil.

(8) Ta ei söö *midagi*.

(9) Ta ei söö *ühtegi toitu*.

(10) Sünnipäevale ei tulnud *ühtegi sõpra*.

Nendes lausetes väljendatakse seda, et referentide hulk on tühi, selle kaudu, et isegi kõige väiksemat referentide määra pole situatsioonis olemas. Miinimumi eitusest tuleneb koguhulga eitus (vt. Sang 1983: 35–44, Erelt jt. 1993: 163–165). Erieitava lausestruktuuri toel teostub implikatsioon, mille lihtsustatud üleskirjutus võiks olla järgmine:

(11) NEG (MIN) → NEG (TOT)

Referentide määra miinimumi KN suhtes väljendavad samad vahendid mis miinimumi PN suhtes (nt. *ei ole (mitte) kedagi, (mitte) midagi, mitte ühtegi inimest/senti, mitte mingit lootust*). Miinimumühik on ikka sama, ükskõik kas käsitada seda kui viimast määra enne nulli (s.o. enne alumist piiri PN-gradatsioonis) või väikseimat mõeldavat määra keskmise normi suhtes (seegi miinimummäär on lõppkokkuvõttes nullilähedane). Seetõttu vastandub PN-miinimumi väljendav lause (10) ka KN-maksimumi väljendavale lausele (12).

(12) Sünnipäevale tuli *väga palju sõpru*.

Lisaks eitavale lausele (13) leiavad miinimummääraväljendid kasutamist näiteks küsimustes (14); pragmaatiliselt on tingitud nende n-õ pehmendav kasutamine käskudes (15), palvet väljendavates küsilausestes (16), julgustavates väljendites (17).

(13) Ta ei ole *midagi / ühtki suutäit* söönud.

(14) Kas ta üldse *midagi* sööb? Kas ta ei söö *midagi*?

(15) Söö *midagi*! Võta kas või üks *suutäis/lusikatäis*!

(16) Kas ma võiksin maitsta ühe *suutäie/lusikatäie*?

(17) Vereproovi võtmine on *hästi natuke valus*.

Nii intensiivsuse kui referendimäära kvantitatiivsete äärmuste põhijuhud võtab kokku tabel 1.

Tabel 1. Grammatiliste ja leksikaalsete vahenditega väljendatavad kvantitatiivsed piirväärtused.

		Intensiivsus	Referentide hulk
MAX	KN suhtes	<i>väga suur</i>	<i>väga palju inimesi</i>
	RN suhtes	<i>täiesti terve</i> <i>täiesti nõus</i>	<i>kõik sõbrad</i> <i>kogu linn</i>
MIN	KN suhtes	<i>hästi natuke valus</i>	<i>(ükski) inimene, sent, tänav</i>
	RN suhtes	<i>(täiesti haige)</i>	

2. KVANTITEEDIÄÄRMUSTE VÄLJENDAMINE FRASEOLOOGIAS

Tabelis 1 esitatud kvantumitüüpe saab väljendada ka püsiväljendite abil (tabel 2).

Tabel 2. Kvantitatiivsete piirväärtuste väljendamine fraseologismides.

		Intensiivsus	Referentide hulk
MAX	KN suhtes	<i>nagu emalae</i> <i>'väga suur'</i>	<i>nagu kirjusid koeri</i> <i>'väga palju inimesi'</i>
	RN suhtes	<i>süle ja seljaga</i> <i>'täiesti nõus'</i>	<i>oma seitse asja</i> 'kõik asjad'
MIN	RN / KN suhtes	NEG (MIN): <i>pole põrmugi nõus</i> <i>ei tea mitte mõhkugi</i>	NEG (MIN): <i>mitte punast pennigi</i>

Alljärgnev ongi tabeli 2 lahtrite täitmine eesti fraseoloogia materjaliga, mis pärineb peamiselt A. Õimu "Fraseoloogia-sõnaraamatust" (Õim 1993). Mõnevõrra kõrvutan eesti materjaliga ka soome väljendeid, mis pärinevad Helsingi ülikooli soome-ugri keelte kateedris olemasolevatest materjalidest (Eesti fraseoloogiat

soome vastetega, 1997⁶), samuti P. Alvre soome–eesti väljendite sõnastikust (Alvre 1995) ja M. Punttila uurimusest soome superlatiivi kohta (Punttila 1985).

Kui eelnevas osas oli tegemist keele kasutamisega ühemõtteliselt ja üheplaaniiselt, otseses tähenduses, siis fraseologismidele on tavaliselt omane tähenduse kaheplaaniisus. Otsese, sõnasõnalise tähenduse baasil on neil väljenditel fraseoloogilise ülekande kaudu (Vakk 1974) kujunenud teisene tähendus. Olen kasutanud sõnasõnalise tähenduse kohta terminit *lähtetähendus* ja teise tähenduse kohta sõna *tulemtähendus*. Näiteks väljendil “(kellegi) süda langes saapasäärde” on lähtetähendus see, mida väljend sõnasõnalt tähendab: südame kukkumine ühe teatud jalakatte ülemisse otsa. Tulemtähenduseks on aga ‘(kellelgi) hakkas hirm’ fraseologismi kogutähenduses on tulemtähendus seotud lähtetähendusega, ja see tähenduse kaheplaaniisus teeb fraseologismist keeles juurdunud poeetilise struktuuri (vt. Metslang 1981). Lisaks väärivad fraseologismi juures tähelepanu selle keeleline koostis – *lähtematerjal*. Järgnevad tähelepanekud on seega fraseologismide kohta, mille tulemtähenduseks või selle üheks komponendiks on ‘maksimaalne kvantiteet’ või ‘minimaalne kvantiteet’ Püüan leida lähtetähendusi ja lähtematerjali, mille baasil vaadeldavad tulemtähendused saadakse; mõningail juhtudel ka tulemtähendustevahelisi ülekandeid. Alustan referentide suure või väikese määra väljendamisest.

2.1. Referentide/referendi määr

2.1.1. Referentide suurt määr KN suhtes (‘väga palju’) väljendatakse peamiselt võrdluste abil. Osa neist on läbinähtavad väljendid, F. Vaka (1974, 1983) järgi sõnasõnalise teisikuga (+ST) fraseologismid – samasugune sõnaühend on ka vabalt moodustatav: *nagu seeni pärast vihma, s. kuin sienä sateella*. Teine osa kuulub ilma sõnasõnalise teisikuta (-ST) väljendite hulka. Need on ebaharilikud, sageli absurdsed sõnakombinatsioonid millega samasõnastuslikud sõnaühendid pole tavakeeles võimalikud või mõttekad: *nagu kirjusid koeri (s. väkeä kuin harmaita hiiriä / Vilkkilässä kissoja), raha nagu raba (s. rahaa kuin roskaa)*.

⁶ Nende materjalide koostamisel on kasutatud olemasolevaid leksikograafilisi allikaid ja oma keelepädevust.

2.1.2. Referentide suure määra väljendamine PN suhtes (totaalsus) sõltub sellest, kas referente käsitatakse järjestatutena või mitte.

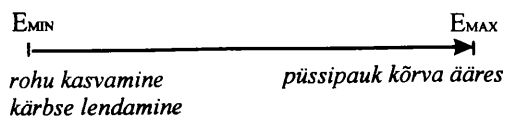
Järjestamata hulcade/tervikute totaalsust väljendatakse totalitiivide, referentide koguhulgale vastavate arvsõnade, vastandtäheendusega sõnade rindühendite abil: *võta (kõik) oma seitse/ kümme asja* (s. *kaikki vähät tavarat*), *kahe palja käega* (soome vaste puudub), *(aega on) maa ja ilm* (s. *yllin kyllin*); *ei hea ega kurjaga* (s. *ei hyvällä eikä pahalla*), *ei liha ega kala* (s. *ei kala eikä lintu*). Arvsõnad on hulga piiritlemisel eesti väljendites palju enam levinud kui soome keeles (H. Laaksoneni tähelepanek).

Järjestatud hulgad/tervikud võivad ühelt poolt olla esitatud vormis 'alguspiirist lõpp-piirini': *pealaest jalatallani* (s. *kiireestä kantapäähän*), *hällist hauani* (s. *kehdesta hautaan*).

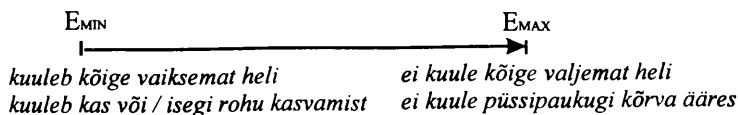
Teiselt poolt võivad järjestuda ka referendid, mis omavahel mingit kogumit ei moodustagi, kuid nad moodustavad skaala mingi ühise tunnuse intensiivsuse põhjal. Midagi ühist ei tundu olevat sellistel sündmustel nagu püssipauk kõrva ääres, kərbse lendamine ja rohu kasvamine. Ometigi on need eri tugevusega helide sümboliteks ja kuuluvad sellistena kuulajakohase helitugevuse skaala maksimum- ja miinimumotstesse (joon. 3, skaala A). Kõrvutame skaalaga A kuulumisteravuse järgi järjestatud helide skaalat B, mis on suunalt vastupidine A-le.

Joonis 3. Tunnuse intensiivsuse järgi järjestatud referentide skaalad.

A. Heli tugevuse järgi järjestatud sündmused

B. Eri kuulumisteravuse korral kuuldavad helid

E_{MIN} - minimaalne, esimene element

E_{MAX} - maksimaalne, viimane element

Skaalana järjestatud elementide suhtes kehtivad järgmised implikatsioonid:

(18) AFF (E_{MAX}) → AFF(TOT)

Viimase elemendi jaatamisest järeldub koguhulga jaatamine, näiteks skaala B puhul: kui kuulakse kõige vaiksemat heli, kuulakse kõike.

(19) NEG (E_{MIN}) → NEG (TOT)

Esimese elemendi eitamisest tuleneb koguhulga eitamine: kui ei kuulu kõige valjemat heli, ei kuulu midagi.

Skaalast B ja selle kõrvutamisest skaalaga A nähtub, et täiesti hea kuulmise korral kuulakse kõike, ka minimaalse tugevusega heli (rohu kasvamist, kärbsse lendamist), kui aga kuulmist pole olagi, ei kuulu midagi, ka mitte maksimaalse tugevusega heli (püssipauku kõrva ääres). Nii sünnib kahe skaala rinnastamisel omaduse (nagu kuulmisteravuse) intensiivsuse modelleerimine järjestatud referendihulga maksimum- ja miinimuselementide kaudu – nähtus, mida G. Fauconnier on nimetanud **pragmaatiliseks superlatiiviks** (nt. *Alfred will eat the most awful food, Alfred won't eat the most delicious food, John is so hungry that he would eat raw snails* – Fauconnier 1975: 359). Meie näite puhul tulenevad pragmaatilised superlatiivid umbes järgmistest implikatsioonide jadadest (20), (21):

(20) *vanaisa kuuleb kas või rohu kasvamist* → vanaisa kuuleb kõige vaiksemad helisid → vanaisa kuuleb kõike → vanaisal on väga hea kuulmine

(21) *vanaisa ei kuuleks isegi püssipauku kõrva ääres* → vanaisa ei kuule kõige valjemaid helisid → vanaisa ei kuule midagi → vanaisal on väga kehv kuulmine

Jättes ahelate (20) ja (21) viimase lüli praegu kõrvale – siin nähtub juba omaduse intensiivsuse väljendamine, mis on alles järgmise osa teema –, loetleme mõningaid näiteid, kus totaalsust või selle eitust väljendatakse vastavalt kas järjestatud hulga lõppelemendi jaatuse (18) või selle alguselemendi eituse (19) kaudu. Vastavat elementi fokuseeritakse partiklite *kas või*, *-ki/-gi*, *isegi* abil.

(18) AFF (E_{MAX}) → AFF(TOT)

(keegi) müüb kas või oma ema maha (→ keegi müüb kõik maha; silmä karvaki omma tööd täis (K. Õimu näide); viimase pennini/kriipsuni/hingetõmbeni (s. viimeistä piirtoa/pistettä/kirjainta myöten)

(19) NEG (E_{MIN}) → NEG (TOT)

(kellelgi) pole särkegi selga panna (Sang 1983: 44); (keegi) ei tee kärbselegi liiga (s. ei tee pahaa kärpäselekkään); (miski) ei kölba kassi saba alla / koera saba alla / kuradilegi (soome vaste puudub); hamba allgi ei ole kuiva kohta (soome vaste puudub); (keegi) pole oma jalgagi sinna tõstnud (s. ei ole jalallaan astunud); ei ole lõhnagi/haisugi/jälgegi (s. ei ole jälkeäkään); seo väits ei lõika hapunt piimägi (K. Öimu näide).

Koguhulga eitus võib järelduda ka tähtsaima elemendi eitamisest: (seda) *ei tea jumalgi taevas* → (seda) ei tea keegi. Kõigi võimalike sündmusaegade eitus käib eesti keeles seejuures koha eituse kaudu: *mitte ilmaski / ilma pealgi / maamuna peal* (s. *ei kuunaan / ei kuuna päivänä / ei ikipäivänä*). Nt.

(22) Ma ei lepi temaga ilmaski / maa pealgi / maamuna peal ära (mitte kuskil (mitte kunagi)).

2.1.3. Minimaalmäära väljendatakse eri asjade korral erinevate algüksuste kaudu. Miinimumikäsitus nähtub endiselt (vt. 1.2) sellest, mis on see raasuke või kübeke, mille eitusest tuleneb reeglile (11) vastavalt koguhulga eitus.

(11) NEG (MIN) → NEG (TOT)

Üldisemaid, semantiliselt neutraalsemaid miinimume kajastavad väljendid nagu *mitte sugugi/põrmugi/raasugi/kriipsugi/teragi/üks noh/mõhkugi/õhkagi* (s. *ei hiukkaakaan/tippaakaan/vähääkään/piiruakaan/pätkääkään/rahtuakaan*). Paljud väljendid kuuluvad aga teatud tähendusväljade juurde:

aeg: *mitte hetkegi/tundigi/päevagi* (s. *ei hetkeäkään/tuntiakaan/päivääkään*)

kestus: *ei jõua kolmegi lugeda / nohki öelda* (s. *ei ehtinyt sanoa kissaakaan, ei ehtinyt edes viiteen laskea*)

raha: *mitte poolt krossigi / (punast) krossigi / (sinist) sentigi* (s. *ei maksa puolta (palannutta) puupenniä*)

häälsitus: *mitte piuksugi/kõssugi* (s. *ei hiiskahdustakaan / risaustakaan*)

kõnelemine: *mitte sõnagi / poolt sõnagi / piuksugi* (s. *ei sanaakaan / puolta sanaa / tavuakaan*)

kirjutamine: *mitte sõnagi/ridagi* (s. *ei sanaakaan / riviäkään*)

vedelik: *mitte tilkagi* (s. *ei tippaakaan*)

Kasutuskontekstid on samad mis tavalise, mittepoetilise keele miinimumidelgi (13)–(17):

- (23) Mul ei ole *hetkegi* aega.
 (24) Ma ei ela siin enam *päevagi*!
 (25) Bensiini/veini pole enam *tilkagi*.
 (26) Oota *üks hetk*!

Soome viisakus võib kujutleda hetke väiksemaks:

- (27) Odota hetki / pieni hetki / hetkinen!

3. OMADUSE, PROTSESSI JMS. INTENSIIVSUSE KVANTITATIIVSETE ÄÄRMUSTE VÄLJENDAMINE

3.1. Maksimumi KN suhtes (VÄGA-tüüpi) väljendamiseks on väga palju väljendeid, mis valdavalt põhinevad võrdlusel. Omaduse määr samastatakse millegagi, mida käsitatakse maksimummäära tüüpilise kandjana. Võrdlus vormistub enamasti võrdlustrindina (nt. *külm kui jää*), peitub aga ka liitsõnades (*jääkülm*).

Adjektiivseid fraseologisme:

*suur nagu padakonn/hobune/emalaev; külm kui jää, valge nagu lumi, (nägu) valge nagu kasetoht / lubi (s. lakana), aeglane nagu tigu (s. hidas kuin etana / täi tervassa), kindel nagu aamen kirikus / jumal taevas (s. varma kuin aamen kirkossa / kirkossa kuulutettu), tugev nagu härg/karu (s. vahva kuin hevonen/karhu/tervaskanto), rumal nagu hani, loll nagu lammas/eesel (s. tyhmä kuin aasi/hanhi), kaval nagu rebane (s. kavala kuin kettu); (sõnasõnalise teisikuta) täis nagu kaan / pinal / pomm / siga / tarakan / tatiikas / templielevant (s. kännissä kuin käki / anka / sika), selge nagu seebi-
vesi (s. selvä kuin pläkki), külm nagu hundilaut (s. kylmä kuin ryssän helvetissä), loll nagu lauajalg / saabas / labidas / labakinnas / pastel (s. tyhmä kuin saapas, vasemman jalan saapas), kaval nagu kapsauss / porikärbes (s. kettu), laisk nagu porikärbes/kapsauss/päevakoer/ lambasoolikas (s. laiska kuin lapamato), märg nagu kassipoeg (märkä kuin uitettu koira).*

Liitadjektiive:

jääkülm (s. jääkülmä), lubivalge (s. kalkinvalkoinen), kullakallis (s. kullankallis), sulgkerge, kottpime (säkkipimeä), välkkiire (salamannopea), veripunane (verenpunainen), nõelterav (neulanterävä), surmkindel (s. vuorenvarma).

Substantiivifraase:

kuldne süda (s. kultainen sydän), raudne tervis (s. rautainen terveys).

Adverbiaalseid fraseoloogisme:

nagu (õlitatud) välk, välkkiirelt, *nagu nool*, *nagu välk ja pauk*, *nagu keravälk* (s. kuin (rasvattu) *salama, salamana, salamannopeasti*, kuin *myrskytuuli*, kuin *pyhä pyry*, kuin *pyhä harakka*) ('väga kiiresti'); (kardab) *nagu vanakurat vätku* (s. kuin *piru ruttoa*); (magab) *nagu karu / kott / viiskümmend meest* (s. kuin *tukki/porsas*); (teeb tööd) *nagu hobune* (s. kuin *hevonen*); (köhib) *nagu hobune* (s. yskii niin että *kaksi päätä ryskii*); (haiseb) *nagu sikk/tõhk/mädamuna* (s. kuin *pukki / rankkitynnryri / mallas-sauna / raato / rapakossa / haisunmäättä / ketun pesä / lisakin sika*) / *mädän-nyt kananmuna*; (on ennast täis) *nagu konn mättal / kukk sõnnikuhunniku otsas / kalkun* (s. kuin *kukko tunkiolla / kalkkuna*); (karjub) *nagu pörsas aia vahel / nagu ratta peal / nagu hingehädas* (s. kuin *sika aidanraossa / sikana / kuin syötävä / kuin päätä leikattaisin*); (elab) *nagu vanajumala selja taga* (s. kuin *Herran / Luojan kukkarossa*), *nagu kala vees* (s. kuin *kala vedessä*); (on hädas) *nagu kala kuival / sitikas selili* (s. kuin *kala kuivalla maalla / sittiäinen selällään*)⁷; *vait kui sukk / hiir* (s. *hiljaa kuin hiiri*).

On ka muudel kujunditel põhinevaid väljendeid. Fraseoloogiline ülekanne on sageli kompleksne, mitut võtet kasutav, ja seetõttu on järgnev jaotus metafoori, metonüümia ja kumulatsiooni vahel küllaltki tinglik.

Metafooril põhinevad nt. järgmised väljendid:

süda on kivist / kõva (s. *jolla on kova sydän*); (*millenigi*) *on üks samm / miski on käega katsuda / käeulatuses / käe-jala juures* (s. *käden ulottuvilla*); *on murest murtud* (s. *murheen murtama*); *süda jookseb verd* (s. *sydän vuotaa verta*); *kellelgi on tuli takus* (s. *tulenpalava kiire*)

Metonüümial põhinevaid väljendeid:

läheb magama / tõuseb koos kanadega (soome väljend puudub); *enne kukke ja koitu* (s. *ennen kukonlaulua*); *ei tea, kuhu silmad panna* (s. *ei tiedä, mihin silmät pistäisi*).

Omaette rühma moodustavad metonüümsed määradverbiaali-laused:

(jookseb) *nii, et päkad valguvad / tolm taga / tuli rummus* (s. *niin että maa / lumi pöllyää; kuin tuli olisi ollut kannoillaan*); (töötab) *nii et pea aurab / märg* (s. *otsa hiessä / pää märkänä*); (valetab) *nii, et suu suitseb* (s. *niin että korvat heiluvat*); (nii pime, et) *ei näe sõrmegi suhu pista* (s. *niin pimeä, ettei kättään näe / ei näe nokkaansa pitemmälle*); (nii häbi, et) *tahaks maa alla vajuda*

⁷ Vastandlike omaduste maksimumides võib näha antonüümiat ainult siis, kui võrdlused põhinevad samalaadsel vastandustel ka lähtematerjalis ja lähtetähendustes, nt. *nagu kala vees* — *nagu kala kuival* (vrd. *aeglane kui tigu* — *kiire kui välk*).

Mõningad rindühendid rajanevad kumulatsioonil:

rääkis pikalt ja laialt (s. ummet ja lammet), pikk ja lai (soome väljend puudub), roppmust (soome väljend puudub).

3.2. Omaduse või tegevuse intensiivsusmaksimumi PN suhtes (TÄIESTI-superlatiivsust) väljendatakse peamiselt mingi metonüümiliselt või metafooriliselt seostuva referendi **totaalsuse kaudu**: referendi totaalsusest tuleneb omaduse või tegevuse totaalsus. TÄIESTI-superlatiivsust väljendavates fraseologismides on seega kasutusel needsamad vormilised ja semantilised võtted, mis referentide totaalsuse väljendamisel. Kasutatakse totalitiive, koguhulka väljendavaid arvsõnu ja rindühendeid; lõpp-piiri või lõpp-elementi väljendatakse terminatiiviga; järjestatud hulkade baasil toimivad implikatsioonid, mille ahelast resulteerub pragmaatiline superlatiiv (20), (21).

Totaalsust väljendavad rindühendid on näiteks

rääkis maad ja taevad kokku (s. puhui kaikkea maan ja taivaan väliltä); (nõustus) süle ja seljaga (s. täysin rinnoin); (hoidis kinni) küünte ja hammastega (s. kynsin hampain).

Metonüümiline on ülekanne, mille puhul tegevuse totaalsus johtub vahendi totaalsusest:

(rõõmustab) kogu/kõigest hingest/südamest (s. koko /täydestä sydäimestä); (karjub) täiest kõrist (s. täyttä kurkkua); (külalislahkus:) võtab kahe käega/avasüli vastu (s. ottaa avosylin vastaan); sõimab suud-silmad täis (s. haukkuu suut-silmät täyteen); veeretab iga kopikat näppude vahel (s. pitää jokaisen pennin syrjästä kiinni, venyttää pennin soikeaksi).

Järjestatud referendihulga korral nähtub täielikkus n-ö. viimasest piirist –

kõrvuni armunud/võlgades (s. rakastunut/veloissa korviaan myöten), kõrini tüdinud (s. kurkkuun asti kyllästynyt), maatasa tegema (s. hävittää maan tasalle), taevani kiitma (s. ylistää maasta taivaaseen) –

või maksimumelementi jaatavatest (18) struktuuridest:

viimase kriipsuni/pennini (See asi on viimase kriipsuni selge); (läheb) kas või maailma otsa (s vaikka maailman ääreen); hüppab kas või pükstest välja (s ei pysy housuissaan); (nii pime, et) võta või silm pihku; võib kas või raudnaelu süüa (→ seedib kõike → ülihea seedimine); ei kuule ka püssipauku kõrva ääres → ülihalb kuulmine (21).

Suurt intensiivsust lastakse järelduda ka hüperboliseeritud tagajärgedest lähtetähenduse tasandil:

räägib surnuks (s. puhuu kuoliaaksi); vihastab end siniseks / rohelineks / surnuks / kringliks (s. suuttuu silmittömästi); juuksekarvad / ihukarvad tõusevad püsti (s. hiukset / karvat nousevat pystyyn); süda murdub (s. sydän murtuu); häbeneb silmad peast (s. häpeää silmät päästään); hirmu herneks / naera või lõhki (s. nauraa itsensä kipeäksi / haljetakseen); valetab suud ja silmad täis (s. valehtelee suut ja silmät täyteen).

TÄIESTI-superlatiivsus võib järelduda ka vastasomaduse täielikust eitamisest, mis omakorda järeldub minimaalmäära eitamisest. Seejuures on tegemist pragmaatilise superlatiiviga, kus minimaalmäära eitamiseks tuleb eitada sellele vastavat referenti nagu näites (21).

(28) NEG (MIN (A)) → NEG (TOT (A)) → AFF (TOT (ei-A))

NEG (MIN (viitsimine)) → MAX (laiskus): *ei liiguta lillegi / kõrtki (s. ei pane tikkua ristiin)*

NEG (MIN (närvilisus)) → MAX (rahulikkus): *ükski närv ei liigu ei näe sõrmegi suhu pista; ei salli silma otsaski*

Võrdlusel ja metafooril põhinevaid totaalsusväljendeid on vähe, näiteks

(kadus) *nagu maa alla / tina tuhka / viits vette (s. kuin maa olisi nielaissut / kuin tina tuhkaan / tuhka tuuleen); (sobib) nagu rusikas silmaauku (s. kuin nyrkki silmään); (keegi on) ümmargune null (soome vaste puudub).*

3.3. Omaduse vms. minimaalmääraväljendid on samuti pärit referentide minimaalmäära väljendite hulgast (nt. *põrmugi / kriip-sugi / raasugi*). Nagu muidki miinimumiväljendeid, kasutatakse neid eitavas lauses täieliku määra eitamiseks: *Mul pole põrmugi igav. Ta ei armasta sind mitte raasugi.* Tundub, et miinimumi väljendamine ongi fraaside hoolde jäänud, tavalises keeikasutuses on võimalused hoopis kitsamad.

KOKKUVÕTTEKS

võiks heita veel kord pilgu tabelile 2. Eesti fraseoloogias on kujunenud vahendid nii kvantiteedimaksimumide kui -miinimumide tähistamiseks ja seda nii referentide määra kui omaduste jm. intensiivsuse osas, nii VÄGA-gradatsioon (KN-gradatsioon) kui TÄIESTI-gradatsioon (PN-gradatsioon) osas. Rikkalikult on vahendeid kvantiteedimaksimumi väljendamiseks. Kvantiteedimiini-

mumi väljendatakse vaid piiratud kontekstides (ennekõike eitavas lauses), seejuures ei eristu omavahel KN-gradatsioon ja PN-gradatsioon ning samu väljendeid kasutatakse nii referentide määra kui intensiivsuse miinimumi väljendamiseks. Kesksel kohal fraseoloogilises kvantifikatsioonis on referentide hulga kvantifitseerimine. Referentide hulga miinimumi kasutatakse ka intensiivsuse miinimumi väljendamiseks, referentide hulga TÄIESTI-maksimumi kasutatakse ka TÄIESTI-intensiivsuse väljendamiseks. VÄGA-maksimume väljendatakse nii referentide määra kui intensiivsuse osas ennekõike võrdluste abil.

Vaadeldud maksimumi- ja miinimumiväljendite vahel kehtivad järgmised implikatsioonid ja tähendusülekanded.

I. Referentide määr PN suhtes.

(11) NEG (MIN) $\rightarrow$ NEG (TOT)

mul ei ole punast krossigi $\rightarrow$ mul ei ole üldse raha

(19) NEG (E_{MIN}) $\rightarrow$ NEG (TOT)

(tal) ei ole särkigi selga panna $\rightarrow$ tal ei ole üldse midagi selga panna

(20) AFF (E_{MAX}) $\rightarrow$ AFF (TOT):

(ta) müüb kas või oma ema maha $\rightarrow$ (ta) müüb kõik maha

II. Referentide määrast PN suhtes järeldub intensiivsus PN suhtes.

1. MAX_{REF} (PN) $\rightarrow$ MAX_{INT} (PN)

täiest kõrist karjuma, viimse kriipsuni selge, sööb kas või raudnaelu

2. MIN_{REF} (PN) $\rightarrow$ MIN_{INT} (PN)

ei armasta mitte raasugi

III. Minimaalmäär PN suhtes toimib minimaalmäärana ka KN suhtes.

MIN (PN) $\rightarrow$ MIN (KN)

oota üks hetk

Niisiis lähtub suur osa tähendusülekannetest referentide PN-määrast, kust ahelduvad tähendusühendid viivad edasi nii PN-intensiivsuse maksimumi kui kõigisse miinimumidesse. Väljaspool implikatsiooniahelaid seisavad KN-maksimumid, mis väljenduvad peamiselt võrdluste abil (*raha nagu raba, kaval nagu rebane, kiiresti nagu õlitatud välk*).

Kõik samad tendentsid ilmnevad ka soome materjalis. Samade tulemtähenduste konkreetsetes lähtematerjalis, eriti aga lähtetähendustes on eesti ja soome keele vahel aga nii kokkulangevusi kui suuremaid või väiksemaid erinevusi (vrd. nt. e. *täiest kõrist* – s. *täyttä kurkkua*, e. *võtab kahe käega / avasüli vastu* – s. *ottaa avosylin vastaan*, e. *sõimab suud-silmad täis* – s. *haukkuu suut-silmät täyteen*, e. (ei maksa) *mitte poolt krossigi / (punast) krossigi / (sinist) sentigi* – s. *ei maksa puolta (palannutta) puupenniä*; e. *veeretab iga kopikat näppude vahel* – s. *pitää jokaisen pennin syrjästä kiinni, venyttää pennin soikeaksi*. Käesolev kirjutus sai õieti alguse küsimusest, mille üle arutlemiseni ta välja ei jõudnudki: millisest lähtematerjalist ja millistest lähtetähendustest kujundatakse tulemtähendusteks maksimume ja miinimume eesti ja soome keeles. Kokkuhoidlik eestlane veeretab kopikat näppude vahel, soomlane hoiab pennist kinni, kuni see piklikuks venib. Ja ikka juhtub, et kummalgi pole raha: eestlasel mitte sinist sentigi või punast krossigi, soomlasel mitte puupennigi, isegi mitte poolt ega põlenut. Selle põneva teema *jätame* aga praegu *soola* huvilist uurijat ootama.

KIRJANDUS

- Alvre, P. 1995, Soome väljendeid eesti vastetega, Valgus, Tallinn.
- Eesti fraseoloogiat soome vastetega 1997. (Käsikirjaline materjalikogu Helsingi ülikooli soome-ugri keelte kateedris. Koostanud M. Elomaa, L. Huima, M. Hytti, M. Jaakola, R. Karjalainen, L. Koivula, M. Koski, Y. Kähär, H. Laaksonen, A. Mäkinen, S.-S. Nummi, A. Pekkola, U. Pulkkinen, J. Rinne, A. Ristimäki, T. Ronkainen, M. Saikko, T. Suutari, J. Tiitula.) Helsinki.
- Erelt, M. 1986, Eesti adjektiivisüntaks, Valgus, Tallinn.
- Erelt, M. ja Punttila, M. 1992, Reduplikatiivsed võrdlustrandid absoluutse superlatiivi väljendusvahendina eesti ja soome keeles. – H. Remes (toim.), Lähivertailuja 6. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Mekrijärvellä 10.–11.4.1992, Joensuu, lk 7–23.
- Erelt, M. jt. 1993 = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, 1993. Eesti keele grammatika II. (Peatoimetaja M. Erelt.) Tallinn.
- Fauconnier, G. 1975, Pragmatic Scales and Logical Structures. – Linguistic Inquiry, lk 353–375.
- Kalmre, E. 1996 = Banaanil on nohu. Koostanud E. Kalmre. Koolibri, 1996.
- Leino, P. 1993, Polysemia – kielen moniselitteisyys. (Kieli 7.) Helsinki, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

- Metslang, H. 1981**, Eesti regilaulu värsiparallelismi lingvistilise uurimise lähtekohti. – Värsiõpetuse aktuaalseid probleeme ja soome-ugri värsitehnika küsimusi. *Studia metrica et poetica*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 587.) Tartu, lk 50–81.
- Metslang, H. 1984**, Ühest eesti hüüdlause tüübist. Soome-eesti kontrastiivseminar (Helsinki, 17.–20.10.84), Valgus, Tallinn.
- Punntila, M. 1985**, Nominien superlatiivisuuden ilmaiseminen. Vertailun typologiaa ja Kymenlaakson tienoon murteiden tarkastelua. SKS, Helsinki.
- Vakk, F. 1974**, Fraseoloogiline ülekanne ja selle tüübid. – *Keel ja Kirjandus* nr 7, lk 404–411.
- Vakk, F. 1983**, “Poissmeeste päike” Ühest fraseologismitüübist. – *Keel ja Kirjandus* nr 3, lk 126–132.
- Õim, A. 1993**. Fraseoloogiasõnaraamat, Tallinn.